

ПАЛАНІЗМЫ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ВАЙСКОВАЙ ЛЕКСІКІ Ў СВЯТЛЕ РАЗВІЦЦЯ ВОЙСКА ВКЛ

Ц. С. Буйко

У артыкуле даецца спроба растлумачыць храналогію пранікнення паланізмаў у старабеларускую вайсковую лексіку. Было высветлена, што маецца некаторая заканамернасць у гэтым працэсе, звязаная з гістарычным развіццём войска ВКЛ, а менавіта яго фарміраваннем на ўзор польскай арміі. Яна праяўляецца ў паслядоўнасці пранікнення паланізмаў у разрады вайсковай лексікі. Адпаведна па на-паўненні таго ці іншага разрада паланізмамі можна меркаваць і пра ход развіцця войска ВКЛ.

The article describes polonisms spread chronology in Old Belarusian military vocabulary. It was researched that there is certain regularity in this process closely connected with the historical development of the army of the Grand Duchy of Lithuania, and specifically its formation following the Polish army pattern. This arrangement can be observed in the polonisms sequence spread in military vocabulary layers. Accordingly when one or the other polonisms layer was filled, it became possible to assess the GDL army development.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: старабеларуская мова; вайсковая лексіка; паланізмы.

Key words: the Old Belarusian language; military vocabulary; polonisms.

1. Беларусь на перакрываванні Захаду і Усходу. Тэрыторыя Беларусі ва ўсе часы была і застаецца на скрыжаванні дзвюх стыхій, дзвюх палярных цывілізацый – еўрапейскага Захаду і азіяцкага Усходу. Гэты фактар меў напасрэднае дачыненне і да развіцця беларускай мовы ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага, а затым і Рэчы Паспалітай. Натуральна, што пры ўзаемадзеянні з суседнімі дзяржавамі ў гандлёвай, палітычнай, вайсковай, культурнай сферах узнікала патрэба зрабіць тагачасныя новаўвядзенні моўнымі фактамі. Гэту ролю выконвалі запазычанні. Ва ўмовах развітых дыпламатычных адносін ВКЛ з іншымі краінамі, а таксама полікультурнасці нашай даўняй дзяржавы існаваў дастаткова моцны ўплыў іншамоўных слоў на старабеларускую мову, у прыватнасці на вайсковую лексіку.

Як адзначае акадэмік А. М. Булыка, старабеларуская вайсковая лексіка мела ў сваім складзе дзве асноўныя групы запазычанняў, а менавіта паланізмы і цюркізмы. Але пераважаюць па колькасці паланізмы, што, на думку даследчыка, вынікала з арганізацыі войска ВКЛ на ўзор польскай арміі [2, с. 23].

2. Гісторыя пранікнення паланізмаў у старабеларускую мову.

Ужо першыя паланізмы, якія пранікаюць у старабеларускую мову пасля прыняцця Крэўскай уніі 1385 г., маюць неаднародную прыроду: побач са словамі ўласнапольскага паходжання стаяць і лексемы, што з дапамогай польскай мовы праніклі ў мову старабеларускую. Разам з тым, як адзначае А. І. Жураўскі, «прымяняльна да слоўнікавага саставу беларускай мовы гэтыя запазычанні апраўдана кваліфікаваць як паланізмы, паколькі якімі-небудзь іншымі каналамі яны тады яшчэ не пранікалі ў беларускую мову» [3, с. 93]. Сярод паланізмаў-першапраходцаў сустракаюцца і прыклады вайсковай лексікі: *куша, прилбиза, витеж-ный* [3, с. 92].

Новая хваля запазычанняў з польскай мовы пачалася ў першай палове XVI ст. Запазычанні гэтага перыяду адрозніваюцца сваёй лексіка-семантычнай разнастайнасцю: паланізмы ўваходзілі ў гандлёвую, вайсковую, культурную і рэлігійную сферы. Што да вайсковай лексікі гэтай пары, то можна прыгадаць наступныя словы: *армата, капалинь, пове-за; валка, почетъ; валчити* [3, с. 93–94].

Але ўжо з другой паловы XVI ст. плынь паланізмаў узмацнілася пасля Люблінскай уніі, падпісанай 1 ліпеня 1569 г., у выніку якой была ўтворана Рэч Паспалітая. ВКЛ сярод іншага захавала старабеларускую мову ў якасці дзяржаўнай. Тым не менш моцны прыток польскіх запазычанняў быў актуальны яшчэ і ў першыя дзесяцігоддзі XVII ст., чаму паспрыялі такія фактары, як шлюбы прадстаўнікоў беларускіх і польскіх родаў, пасольскія місіі беларускіх дыпламатаў у Польшчу, распаўсюд каталіцызму і польскай перакладной літаратуры на тэрыторыі ВКЛ.

Лёсавырашальным стаўся Варшаўскі сойм 1696 г., на якім было прынята рашэнне аб пазбаўленні старабеларускай мовы статусу дзяржаўнай. Калі не браць пад улік палітычны чыннік, то перадумовай такога становішча ў пэўным сэнсе сталася і паступовае засмечванне старабеларускай мовы паланізмамі. Цягам далейшага XVIII ст. ствараліся адзіннавыя творы на старабеларускай мове або з яе элементамі.

3. Паланізмы як ілюстрацыі да гісторыі фарміравання войска ВКЛ. Што да гісторыі непасрэдна войска ВКЛ, то, як сведчыць гісторык Ю. Бохан, наша войска фарміравалася ў некалькі этапаў. Мяжа паміж першымі двума этапамі прыпадае на канец XIV ст. – аkurat у гэты час была падпісана Крэўская унія, менавіта тады пачалася эпоха паланізмаў у старабеларускай мове.

Ужо з сярэдзіны XV ст. у войску мяняецца характар падзелу ў войску: цяпер крытэрыем стаецца не спосаб перасоўвання, але спосаб уз-

браення [1, с. 107]. Натуральна, што па меры далучэння ўсё большай колькасці замежных наёмных ваяроў да войска ВКЛ пашыраўся ўплыў іншамоўнай лексікі на старабеларускую мову. На гэта звяртае ўвагу даследчыца Н. К. Памецька: «Асабліва інтэнсіўным ён быў у XVI–XVII стст., калі ў польска-літоўскай дзяржаве з’яўляюцца замежныя наёмныя войскі, а затым адбываецца рэарганізацыя мясцовых узброеных сіл паводле заходнееўрапейскага ўзору» [4, с. 8].

Трэці этап фарміравання нашага войска пачаўся, калі ў канцы XVI – першай палове XVII ст. вялікім князем літоўскім і каралём польскім Сцяпанам Батурам былі праведзены вайсковыя рэформы.

Цікавай і адначасова вартай асаблівага разгляду падаецца праблема класіфікацыі вайскавай лексікі. Беларускія даследчыкі прапануюць розныя варыянты падзелу вышэйадзначанага пласта лексікі на лексіка-семантычныя групы.

Акадэмік А. М. Булыка прапануе дзяліць запазычанні з вайскавай лексікі на тры групы:

- 1) назвы ваеннаслужачых, военачальнікаў, збройнікаў і іншых асоб, звязаных з ваеннай справай;
- 2) група слоў, што характарызуюць армейскую структуру і фартыфікацыйныя збудаванні, паняцці ваеннай стратэгіі і тактыкі;
- 3) назвы воінскага ўзбраення і амуніцыі, частак і дэталей агнястрэльнай і халоднай зброі, кідальных снарадаў і ваенных прыстасаванняў [2, с. 23–24].

У першай групе, на думку вучонага, пераважаюць паланізмы. У якасці прыкладаў А. М. Булыкам прыводзяцца лексемы *войский, звытяжца, подвоеводий, полковникъ, поручникъ, пушкаръ, хорунжий*. У другой лексіка-семантычнай групе паланізмы таксама мелі немалую долю: гэтая група ў навукоўца прадстаўлена словамі *валька, вытечка, одвага, поединокъ, поражка*. У трэцяй лексіка-семантычнай групе, названай А. М. Булыкам, паланізмы прадстаўлены нароўні з іншымі запазычаннямі. Да паланізмаў належаць такія лексемы, як *бронь, зброя, курокъ, ладовница, оцепъ, потискъ, прилбца*.

4. Кароткая храналогія папаўнення паланізмамі разрадаў вайскавай лексікі старабеларускай мовы. Калі звярнуць увагу на лексемы, пададзеныя А. М. Булыкам у якасці прыкладаў кожнай з трох вышэйназваных лексіка-семантычных груп, а асабліва на даты іх уваходжання ў слоўнікавы склад старабеларускай мовы, то можна прасачыць некаторую заканамернасць: лексемы першай групы – назвы ваеннаслужачых – запазычваліся ў асноўным у XVI ст., лексемы другой групы – назвы, якія характарызуюць армейскую структуру і паняц-

ці вайсковай стратэгіі і тактыкі, – былі запазычаны збольшага ў XVII ст., а лексемы трэцяй групы – назвы воінскага ўзбраення – прыходзілі ў старабеларускую мову пераважна ў XV ст. Дадзеная заканамернасць можа сведчыць пра тое, што прыток новых паланізмаў непасрэдна звязаны з удасканаленнем структуры і ўзбраення войска ВКЛ.

З мэтай праверкі вышэйабазначанай гіпотэзы быў праведзены аналіз паланізмаў старабеларускай вайсковай лексікі на прадмет змянення колькасных суадносін трох лексіка-семантычных груп цягам XV–XVIII стст. Адпаведна, усе прааналізаваныя паланізмы былі падзелены на чатыры вялікія групы, якія адпавядаюць названым стагоддзям, паводле часу першага фіксавання ў пісьмовых помніках. У межах гэтых груп паланізмы былі размешчаны ў алфавітным парадку. Кожная з чатырох груп у сваю чаргу была падзелена яшчэ на тры паводле прыналежнасці да аднаго з вышэйназваных разрадаў вайсковай лексікі. Пасля праведзенага размеркавання лексем быў ажыццёўлены іх падлік, які паказаў толькі частковае пацвярджэнне гіпотэзы.

Агулам былі прааналізаваны 233 паланізмы, прыналежаць да вайсковай лексікі. Да першай групы лексем, якія з’явіліся ў XV ст., належаць 22 лексемы, сярод якіх 14 адносяцца да назваў узбраення, 4 – да назваў ваеннаслужачых і 4 – да назваў, звязаных з армейскай стратэгіяй і структурай. Да другой групы лексем, што былі запазычаны ў XVI ст., адносяцца 109 лексем, дзе назвы ўзбраення характарызуюць 42 лексемы, назвы ваеннаслужачых – 25, а назвы, звязаныя з армейскай стратэгіяй і структурай, – 42. Трэцяя група лексем XVII ст. утрымлівае 97 лексем. У іх ліку 29 належаць да назваў узбраення, 18 – да назваў ваеннаслужачых і 50 – да назваў, звязаных з армейскай стратэгіяй і структурай. Нарэшце, чацвёртая група налічвае ўсяго 5 лексем, сярод якіх па 2 адносяцца да назваў ваеннаслужачых і назваў, звязаных з армейскай стратэгіяй і структурай, а 1 – да назваў узбраення.

У выніку сярод паланізмаў, зафіксаваных упершыню ў XV ст., большыню прадстаўляюць назвы ўзбраення. У XVI ст. у большай сваёй частцы ў ліку паланізмаў таксама з’явіліся назвы ўзбраення і назвы, якія характарызуюць армейскую структуру і паняцці вайсковай стратэгіі і тактыкі. Сярод паланізмаў, што з’явіліся ў XVII ст., колькасную перавагу маюць назвы, якія характарызуюць армейскую структуру і паняцці вайсковай стратэгіі і тактыкі. Сярод нешматлікіх запазычанняў з польскай мовы, упершыню зафіксаваных у XVIII ст., пераважаюць назвы, якія характарызуюць армейскую структуру і паняцці вайсковай стратэгіі і тактыкі, а таксама назвы ваеннаслужачых.

5. Мова як адбітак гісторыі. Мова – жывы адбітак гісторыі, яе летапісец. Гэта добра даказваецца багаццем пласта запазычанняў у старабеларускай мове. У іх вялікай шматстайнасці ярка адлюстраваны працяглыя стасункі ВКЛ з рознымі дзяржавамі, у прыватнасці з Польскім Каралеўствам.

Вайсковая справа была адным з найважнейшых бакоў жыцця тагачаснага грамадства, калі войны амаль не спыняліся праз шматлікія напады ворагаў, тэрытарыяльныя ці нават асабістыя спрэчкі. У гэтым віры досыць хутка адбывалася развіццё войска ВКЛ, і польскае войска адыграла ў гэтым бадай што вырашальную ролю.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Бохан Ю. У. Войска // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: у 2 т. Т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]; маст. З. Э. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. С. 107–110.*
2. *Булыка А. М. З моў блізкіх і далёкіх: [для сярэд. і ст. шк. узросту / маст. К. М. Куксо. Мінск : Нар. асвета, 1986. (Скарбы мовы).*
3. *Жураўскі А. І. Паланізмы // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. Мінск : Навука і тэхніка, 1970. С. 89–104.*
4. *Пометько Н. К. Военная лексика в старобелорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук; 10.02.02 / АН БССР, Ин-т языкознания. Мінск, 1985.*

*Ц. С. Буйко. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Ts. S. Buiko. Belarusian State University
e-mail: tsimurbelarus@gmail.com*